

U  $\frac{ii}{797}$

07.00.04.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ  
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՄՐՅԱՆ ԹԵՐԵԶԱ ԻՇԽԱՆՆԻ

ԵԶՐԻՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸՆԿԱԼՈՒՄԸ  
Է.00.04 «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ  
պատմական գիտությունների թեկնածուի  
գիտական աստիճանի հայցման  
ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2014

---

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ  
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК  
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

АМРЯН ТЕРЕЗА ИШХАНОВНА

РЕЛИГИОЗНОЕ МИРОВОСПРИЯТИЕ ЕЗИДОВ

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени  
кандидата исторических наук по  
специальности 07.00.04 "Этнография"

ЕРЕВАН-2014

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդում

Գիտական ղեկավար՝ պ.գ.թ. Վ. Ա. Առաքելովա

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Ռ. Ա. Նահապետյան  
պ.գ.թ. Լ. Դ. Միմոնյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2014թ. հոկտեմբերի 2-ին, ժ. 14:00-ին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 007 հնագիտության և ազգագրության մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ Երևան-0025, Չարենցի 15)

Ատենախոսությունը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գրադարանում

Սեղմագիրն առաքված է 2014թ. սեպտեմբերի 2-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար պատմական գիտությունների թեկնածու *Ա. Արև* Հ. Ա. Մելքոնյան

Тема диссертации утверждена на ученом совете Института археологии и этнографии Национальной академии наук Республики Армения

Научный руководитель к.и.н. В. А. Аракелова

Официальные оппоненты д.и.н., проф. Р.А. Наапетян

к.и.н. Л. Д. Симонян

Ведущая организация: Мемориальный комплекс Сардарapatской битвы, Национальный музей этнографии Армении и истории освободительной борьбы

Защита состоится 2 октября, 2014г., в 14:00 часов, на заседании специализированного совета 007 ВАК по археологии и этнографии, при Институте археологии и этнографии НАН РА (адрес: Ереван 0025, ул. Чаренца 15).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Института археологии и этнографии НАН РА

Автореферат разослан 2 сентября 2014г.

Ученый секретарь специализированного совета *Ա. Արև* к.и.н. У. А. Мелконян



11-797

### ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՆԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

**Թեմայի արդիականությունը:** Սույն ատենախոսությունը նվիրված է եզդիների կրոնական աշխարհընկալմանը: Այս աշխատանքով փորձ է արվում եզդիների կրոնի վերաբերյալ հրատարակված գիտական աշխատությունների, եզդիական բանահյուսության ու կրոնական հիմների (եզդիական կրոնական հիմները՝ *կավլերը*, կրոնական բնույթի չափածո տեքստեր են, որոնք հոգևոր սպասավորներն արտասանում են տարբեր կրոնական արարողությունների ժամանակ) ուսումնասիրության և դաշտային աշխատանքի հիման վրա ներկայացնել եզդիականության բնօրրանում՝ Հյուսիսային Իրաքի Լալեշի կիրճում, ինչպես նաև Իրաքից դուրս բնակվող եզդիների, մասնավորապես, հայաստանաբնակ եզդիների կրոնական աշխարհընկալումը: Թեման արդիական է այն տեսանկյունից, որ առաջին անգամ փորձ է արվում, համեմատական վերլուծության ենթարկելով, ներկայացնել եզդիների կրոնական կենտրոնի և եզդիական խոշոր համայնքներից մեկի անդամների Հայաստանի եզդիների կրոնական աշխարհընկալումը, որում արտացոլվում են հոգևոր կյանքի բազմազան կողմերը: Բացի այդ, կապված վերջին տասնամյակներում եզդիների ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի հետ՝ եզդիների կրոնական աշխարհընկալման ամբողջական ուսումնասիրությունն այժմ խիստ արդիական է դարձել:

**Աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները:** Սույն աշխատանքով նպատակ ունենք, համեմատական վերլուծության ենթարկելով ու համակարգելով գիտական գրականության ուսումնասիրության և դաշտային աշխատանքների արդյունքում ձեռք բերված նյութը, ներկայացնել Իրաքում և Հայաստանում ապրող ժամանակակից եզդիների կրոնական աշխարհընկալումը, ցույց տալ դրա պատմական զարգացումը, կրած փոփոխություններն ու տարբեր երկրների համայնքներում դրա տարամիտման պատճառները:

Աշխատանքի հիմնական խնդիրներն են.  
1. Քննարկել ու վերլուծել երկնային ու երկրային նվիրապետության մասին եզդիական պատկերացումները: Եզդիների կրոնական աշխարհընկալման տեսանկյունից ներկայացնել երկնային նվիրապետության մեջ մտնող միակ Աստծուն և նրա մարմնավորումներ համարվող սուրբ եռյակի անդամներին: Նկարագրել տարբեր աստվածությունների, սրբերի, հրեշտակների և ոգիների վերաբերյալ եզդիների պատկերացումները: Ներկայացնել ու վերլուծել տիեզերածնության և մարդու արարման մասին եզդիական ավանդազրույցները՝ ցույց տալով դրանց ծագումը և հետագա զարգացումը եզդիական ներփակ համայնքի կրոնական աշխարհընկալման մեջ: Վերլուծելով եզդիական հասարակության հոգևոր-սոցիալական համակարգը ներկայացնել երկրային նվիրապետության մեջ մտնող բարձր

հոգևորականության, հասարակության տարբեր կատարների ու խավերի միջև փոխհարաբերությունները: Ներկայացնել աշխարհի բոլոր եզրիական համայնքներում առկա երեք կատարների և միայն եզրիականության կրոնական կենտրոնի համայնքին հատուկ բարձր հոգևորականության, ճգնափորական խավերի դիրքն ու գործառույթը համայնքում:

**2. Դիտարկել եզրիական սրբատեղիները և ուխտավայրերը՝ որպես կրոնական աշխարհընկալման բաղկացուցիչ մաս՝ տիպաբանական գուգահեռներ անցկացնելով եզրիական սրբավայրերի և այլ կրոնական հանրությունների, մասնավորապես, սուֆիական սրբերի մատուռների և ուխտավայրերի միջև: Ներկայացնել ծիսական արարողակարգում կիրառվող պաշտամունքի առարկաները, սրբությունները, կրոնական լիցք պարունակող խորհրդանիշերը:**

**3. Որպես կրոնական աշխարհընկալման անքակտելի մաս՝ նկարագրել եզրիների կրոնական ծեսերը: Ներկայացնել աղոթք, մկրտություն, նվիրագործում, զոհաբերություններ և նվիրատվություններ կատարելու, կրոնական տոներ նշելու կարգը՝ վերլուծելով եզրիականության բնօրրանում և դրանից դուրս գտնվող եզրիական համայնքներում դրանք կատարելու տարբերությունն ու նման տարբերակվածության պատճառները: Նկարագրել եզրիական թաղման ծեսը, հիշատակի կարգը և դրա մեջ արտացոլվող պատկերացումներն անդրաշխարհի ու Ահեղ դատաստանի վերաբերյալ:**

**Աշխատանքի գիտական նորույթը:** Մույն աշխատանքով փորձ է արվում համադրել սկզբնաղբյուրի դերում հանդես եկող կրոնական հիմների ուսումնասիրությունից, եզրիներին նվիրված գիտական աշխատություններից, Հյուսիսային Իրաքում և Հայաստանում բնակվող եզրիների ժողովրդական բանահյուսությունից ստացած նյութը և ցույց տալ եզրիների կրոնական աշխարհընկալումն իր տարբեր դրսևորումներով: Մա կարևորվում է այն առումով, որ ժողովրդական բանահյուսության մեջ է արտացոլվում կրոնածիսական համակարգն ու դրա մեկնաբանությունը, իսկ կրոնական հիմների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս բացահայտել եզրիական կրոնի յուրահատկությունները և կրոնական իրողությունների բացառիկ եզրիական մեկնաբանությունը: Կրոնական հիմները դիտարկվում են ոչ որպես բանավոր խոսքի հուշարձաններ, այլ որպես կրոնական ավանդույթն արտացոլող իրողություններ: Այս աշխատանքով նաև գիտական շրջանառության մեջ է դրվում Հայաստանում և Իրաքում բնակվող եզրի հոգևորականների հետ անցկացված հարցազրույցների արդյունքում ստացված նյութը:

**Աշխատանքի գործնական նշանակությունը:** Տվյալ հետազոտությունը կարող է օգտակար լինել եզրիների հոգևոր մշակույթի ու հավատալիքների հետ առնչվող զանազան հարցեր ուսումնասիրողների համար: Այն

հետաքրքրական է և՛ աշխարհայացքի, և՛ մտածելակերպի ու սովորույթների, և՛ ծեսերի ու արարողությունների տեսանկյունից: Աշխատանքը կարող է օգտագործվել եզրիների և այլ էթնիկ-դավանական հանրությունների կրոնին նվիրված դասընթացներում՝ կիրառվելով նաև կրոնի, հավատալիքների, սովորույթների հետազոտությանը նվիրված սեմինար-քննարկումներում:

**Հետազոտության մեթոդաբանությունը:** Ատենախոսությունը գրվել է պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ, ինչը ներառում է գրավոր աղբյուրների ու հետազոտությունների համադրում հեղինակի կողմից ձեռք բերված դաշտային նյութի հետ: Հավաքչական աշխատանքը կատարվել է դիտարկումների և խորացված հարցազրույցների ձևով: Եզրիների կրոնական աշխարհընկալման տարբեր կողմերի վերաբերյալ հարցազրույցներ են անցկացվել Հայաստանում և Իրաքում բնակվող եզրի հոգևորականների հետ: Հաշվի առնելով եզրիական համայնքի ներփակ բնույթը և եզրի հոգևորականների՝ ոչ միանշանակ վերաբերմունքը եզրիների կրոնը հետազոտելու հարցի վերաբերյալ՝ թեմային մոտեցել ենք անուղղակի հարցերով, երբեմն հարցազրույցներն անցկացրել ենք ոչ պաշտոնական հարցումների ձևաչափով, որն է՝ կրոնական թեմաներով զրույցներ վարելը: Հայաստանաբնակ եզրիների միջավայրում ապրելու փորձը թույլ է տվել կիրառել նաև ստացիոնար դիտումների արդյունքում ձեռք բերված նյութը:

**Աշխատանքի փորձաքննությունն ու պաշտոնական հավանությունը:** Աշխատանքի մի շարք դրույթներ և դրանում արժարժվող որոշ հարցեր հեղինակի կողմից ներկայացվել են հրատարակված հոդվածներում: Ատենախոսությունը քննարկվել և հավանության է արժանացել ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Ազգագրության բաժնի նիստում, Մարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանում, ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի Իրանագիտության ամբիոնում: Քննարկման մասնակիցների կողմից կատարված դիտողությունները հաշվի են առնվել ատենախոսության վերջնական տարբերակում:

**Սկզբնաղբյուրների և գրականության համատոտ տեսություն:** Եզրիներն իրենց կրոնը երկար ժամանակ գաղտնի են պահել հարևաններից և ուսումնասիրողներից: Եզրիների մասին առաջին հիշատակումները հանդիպում են քրդական տարեգրություններում, Շարաֆ խան Բիթլիսին եզրիներին անվանում է այլ, «անպատշաճ կրոն»՝ դավանող քրդալեզու ցեղեր: Եզրիները հիշատակվում են նաև XVII-XVIII դդ. ճանապարհորդների, միսիոներների, օտարերկրյա դեսպանների գործերում և հուշերում, սակայն այդ տեղեկությունները պատմական բնույթ ունեն և ոչ մի պատկերացում չեն

տալիս եզդիների կրոնի ու հոգևոր կյանքի մասին: Օտարերկրացիները հաճախ թյուրիմացաբար եզդիներին ներկայացրել են որպես հին կրոնի հետևորդ ոչ մուսուլման քրդեր կամ որպես հերձվածողներ ու սատանայի երկրպագուներ. եզդիական համայնքը նկարագրվել է որպես քրդալեզու աղանդ, որի ներկայացուցիչները հավատում են հոգու վերամարմնավորմանը, երկրպագում են լուսատուներին, ունեն մի շարք արգելքներ ու տաբուներ: Այսպիսի թյուր կարծիքների պատճառը եզդիների պատմության ու մշակույթի ոչ բավարար ուսումնասիրվածությունն է եղել:

XIX դարի կեսերից սկսած արվել են եզդիական կրոնի որոշ կողմեր ներկայացնելու առաջին փորձերը: Եզդիների կրոնի մասին ընդհանրական տեղեկություններ են տվել Աբովյանը (Աբովյան Խ., Եզդիներ, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հտ. 8, Երևան, 1958), Տեր-Մանվելյանը (Տեր-Մանուելյան Ս., *Եզդի-կուրմանձ*, Ախալցխա, 1910), Եղիազարովը (Егизаров С., *Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, с приложением текстов и словаря*), «Записки Кавказского Отделения Императорского Русского Географического Общества», II выпуск, XIII т., Тифлис, 1891):

Եզդիականության ուսումնասիրման կարևոր աղբյուր են եզդիական սուրբ գրքերը՝ *Քթերա ջալվան* (թարգմ. Հայտնության գիրք) և *Մասհաֆե ռաշը* (թարգմ. Սև մատյան), որոնք իրենցից ներկայացնում են մի քանի էջանոց գրվածքներ: Դրանք ուսումնասիրվել և թարգմանվել են տարբեր լեզուներով: Եզդիական սուրբ գրքերը հայերեն թարգմանել են Ասատրյանն ու Փոլադյանը (Ասատրյան Գ., Փոլադյան Ա., *Եզդիների դավանանքը*, Պատմաբանասիրական հանդես, № 4, Երևան, 1989):

Եզդիների կրոնական աշխարհընկալման մասին պատկերացում կազմելու համար կարևոր աղբյուր են եզդիական կրոնական հիմները: Դրանք եզդիական սրբերին, աստվածություններին, մարգարեներին, նրանց կատարած հրաշագործություններին նվիրված, աշխարհի արարման ու վախճանաբանության մասին պատմող չափածո տեքստեր են: Խորհրդային միությունում մի շարք եզդիական կրոնական հիմներ հրատարակեցին Օրդիխանե Ջալիլն ու Ջալիլե Ջալիլը (Celil O. u Celil C., *Zargotina Kurda*, II, Moscow, 1978): Հիմնվելով կրոնական հիմների և դրանց թարգմանության վրա՝ Կրեյնբրոքը հրատարակեց եզդիների կրոնի որոշ կողմերին նվիրված իր աշխատանքը (Kreyenbroek Ph., *Yezidism: Its Background, Observances and Textual Tradition*, New York, 1995): Վերջին տարիներին հայ գիտնականները առանձին գրքույկների և գիտական հանդեսներում լույս տեսած հոդվածների տեսքով հրատարակել են մի շարք եզդիական կրոնական հիմներ իրենց թարգմանությամբ ու մեկնաբանություններով (*Եզդիական կրոնական բնագրեր*, թարգմ. Թամոյան Հ., խմբ. Ասատրյան Գ., Առաքելովա Վ., Երևան, 2000; Arakelova V., *A Lament for a Noble Woman*, Iran and the Caucasus, vols.3-4,

Tehran, 1999-2000; Arakelova V., *Sufi Saints in the Yezidi Tradition*, Iran and the Caucasus, vol. 5, Tehran, 2001):

Եզդիականության ուսումնասիրման առավել ակտիվ փուլը սկսվել է XX դարի երկրորդ կեսին: Այս շրջանում հրատարակված գիտական աշխատանքներից կարելի է առանձնացնել Գեսթի՝ եզդիների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները (Guest J., *The Yezidis: A Study in Survival*, New York, 1987; Guest J., *Survival among the Kurds: A History of the Yezidis*, London, 1993): Հայաստանի եզդիների հավատալիքների ու սովորույթների վերաբերյալ արժեքավոր նյութ է տալիս Ամինե Ավդալի աշխատանքը (Ավդալ Ա., *Եզդի քրդերի հավատալիքները*, Երևան, 2006): Թուրք գիտնական Աչըկյըլըզզի աշխատանքում առաջին անգամ քննարկվում է Լալեշի եզդիական սրբավայրերի ճարտարապետությունը և դրա սիմվոլիկան (Açıkyıldız B., *The Yezidis. The History of a Community, Culture and Religion*, London, 2010):

Եզդիականության արդի հետազոտությունների մեջ կարևոր դեր ունեն հայաստանցի գիտնականները, ովքեր տեղական և միջազգային գիտական հանդեսներում տեղ գտած իրենց հոդվածներում քննարկել են եզդիական աստվածությունների, սրբերի, պահապան-ոգիների դիրքի ու գործառույթի, ինչպես նաև մի շարք եզոթերիկ ինստիտուտների հետ կապված հարցեր: Եզդիների հոգևոր կյանքի մի շարք կողմեր քննող վերջին աշխատանքներից է Ասատրյանի և Առաքելովայի՝ «Միրամարգ հրեշտակի կրոնը» կոչվող մենագրությունը (Asatrian G., Arakelova V., *The Religion of the Peacock Angel: The Yezidis and their Spirit World*, London, 2014):

**Աշխատանքի կառուցվածքը:** Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից, եզրակացությունից և գրականության ցանկից: Աշխատանքին կցված են բանասացների և համառոտագրությունների ցանկեր ու լուսանկարներ:

## ՆԵՐԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածության մեջ ներկայացված են աշխատանքի բնույթը, նպատակը, խնդիրները, դրանց լուծման համար առաջարկվող տեսական և մեթոդաբանական հիմքերն ու գործիքները, թեմայի կարևորությունն ու արդիականությունը, թեզի գիտական նորույթը, թեմայի ուսումնասիրության պատմությունը, աղբյուրների և գրականության հակիրճ նկարագրությունը:

Եզդիների պատմական հայրենիքը և կենտրոնատեղին Հյուսիսային Իրաքում գտնվող Լալեշի կիրճն է: Բազմաթիվ եզդիներ բնակվում են նաև Հայաստանում, Վրաստանում, Թուրքիայում, Սիրիայում, Ռուսաստանում ու Եվրոպական երկրներում: Եզդիական համայնքն իրենից ներկայացնում է էթնիկ-դավանական հանրույթ, որը կազմավորվել է XI-XIV դդ. ընկած ժամանակահատվածում, Հյուսիսային Իրաքում: Այն կազմավորվել է

միջնադարյան հայտնի արաբ սուֆի Շեյխ Ադի բին Մուսաֆերի գլխավորած *ադալիա* սուֆիական եղբայրակցության հիմքի վրա: Եզդիների սինկրետիկ կրոնը ձևավորվել է ոչ դոգմատիկ միջավայրում՝ իսլամի, քրիստոնեության, տարբեր աղանդների, խորհրդապաշտական հոսանքների, Հյուսիսային Իրաքի հինավուրց տեղական հավատալիքների փոխազդեցության արդյունքում: Սուֆիական հիմքի վրա ձևավորված եզդիական համայնքը ժամանակի ընթացքում օտարվել է ոչ միայն ուղղադավան, այլև խորհրդապաշտական իսլամական համայնքից և մշակել իր ներքին սոցիալ-կրոնական համակարգը: Արդյունքում եզդիական համայնքը վերածվել է ներփակ էթնիկ-դավանական հանրայթի, որի ներկայացուցիչների համար սահմանվել են որոշակի կրոնական պարտականություններ ու սահմանափակումներ. մասնավորապես, արգելվել է ամուսնությունը այլադավանների հետ, գրելն ու կարդալը և այլն: Հետագայում, ժխտելով իրենց կրոնի մուսուլմանական ծագումը, եզդիները սկսել են իրենց կրոնն առանձնացնել իսլամից և իսլամական հոսանքներից: Դրան նպաստել են եզդիների հանդեպ թշնամաբար տրամադրված մահմեդականների վերաբերմունքը, եզդիների հալածանքներն ու կոտորածները: Արդեն XVII դարում եզդիների կրոնը ձևավորվել էր որպես առանձին համակարգ, իսկ համայնքի անդամներն ունեին կրոնական և մեկ հանրայթի պատկանելու գիտակցություն: XVI դարում եզդիները տիրացել էին Լալեշից ոչ հեռու գտնվող Մինջարին, որն ուներ եզդիականության ծաղկող կենտրոն դառնալու բոլոր նախադրյալները: XVIII դարում, սակայն, եզդիները դաժան հալածանքների ենթարկվեցին օսմանցիների կողմից և պարտություն կրեցին, ինչի հետևանքով նրանց մի մասը դուրս եկավ Լալեշից ու Մինջարից և բնակություն հաստատեց այլ վայրերում: Եզդիներով բնակեցված տարածքը 1933թ. բաժանվեց երեք պետությունների՝ Իրաքի, Թուրքիայի և Սիրիայի միջև: Թուրքիայի տարածքում բնակվող եզդիների մի մասը XX դարի սկզբին բնակություն հաստատեց ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ու Վրաստանում (թեպետ եզդիների մի սովոր գանգված արդեն բնակվում էր Հայաստանի տարածքում դեռևս XIX դարի երկրորդ կեսից): 1970-1990-ական թթ. քաղաքական դեպքերի բերումով Թուրքիայում իրականացրած բռնագաղթերի ժամանակ քրդերի հետ միասին բազմաթիվ եզդիներ վերաբնակեցվեցին Երկրի այլ տարածքներում: Արդյունքում եզդիների հոծ խմբեր Թուրքիայից արտագաղթեցին եվրոպական երկրներ: 1990-ական թթ. Հայաստանից ու Վրաստանից արտագաղթող եզդիները ձևավորեցին Ռուսաստանի եզդիական համայնքները:

Եզդիների կրոնական աշխարհընկալումը զարգացման հետաքրքիր ճանապարհ է անցել հատկապես XX դարի սկզբում Իրաքից դուրս բնակվող

Եզդիների և կրոնական կենտրոնի միջև կապը կտրվելուց հետո, քանի որ որոշ կրոնական իրողություններ վերը նշված երկրների եզդիական համայնքների հավատալիքներում սկսել են զարգանալ յուրովի: Այսպես, հայերի հարևանությամբ բնակվող եզդիների մի շարք կրոնական տարրերի վրա իրենց ազդեցությունն են թողել հայկական հավատալիքային տարրերը: Երբեմն տարբեր երկրների եզդիական համայնքների հավատալիքների վրա այս կամ այն ձևով հետք է թողել տվյալ երկրներում տիրող հասարակական ու քաղաքական իրավիճակը: Օրինակ՝ Թուրքիայում ապրող եզդիներին մահմեդականացնելու փորձերի հետևանքով այդտեղ բնակվող եզդիների կրոնական ծիսակարգում և սովորություններում մի շարք եզդիական իրողություններ մոռացության են մատնվել, ԽՍՀՄ-ում ծնված ու ապրած եզդիների աշխարհայացքի վրա ազդել է աթեիստական համակարգը և այլն: Չնայած նշված փոփոխություններին և այն հանգամանքին, որ գրային ավանդույթի բացակայությունը խոչընդոտել է դոգմատիկ կրոնի առաջացմանը՝ տարբեր երկրների եզդիների հավատալիքներում պահպանվում են բավականաչափ ընդհանուր տարրեր՝ երկնային ու երկրային նվիրապետության, տիեզերածնության ու վախճանաբանության և այլնի վերաբերյալ: Մինևս ժամանակ, ակնհայտ է, որ ծիսակարգային և կրոնական տոներին վերաբերող հարցերում նկատվում է ավանդույթի վերափոխում, երբեմն էլ՝ էական տարրերի կորուստ: Այս երևույթն ունի իր պատճառները. առաջին հերթին՝ հստակ ամրագրված կրոնական դոգմատիկայի բացակայությունը, եզդիների կրոնական հիմքերի սկզբնական մեկնաբանությունների մասանակի կորուստը: Երկրորդ հերթին՝ տարբեր երկրների եզդիական համայնքների հեռավորությունը եզդիականության կրոնական կենտրոնից, ինչպես նաև որոշակի պատմական ժամանակահատվածում կապերի ու շփումների բացակայությունը (օրինակ՝ ԽՍՀՄ-ի տարածքում բնակվող եզդիների և Իրաքի եզդիների միջև): Երրորդ հերթին՝ պատմական հայրենիքից դուրս գտնվող եզդիական համայնքերի վրա օտար միջավայրի ազդեցությունը (օրինակ՝ քրիստոնեական միջավայրի ազդեցությունը Հայաստանում ու Վրաստանում բնակվող եզդիների վրա):

Այսպիսով, այսօրվա եզդիների կրոնական աշխարհընկալումը սինկրետիկ է. ընդհանուր կրոնական-աշխարհայացքային կողմերը նույնն են բոլոր համայնքներում, մի շարք ոչ առաջնային կրոնական իրողություններ վերափոխվել են պատմական հայրենիքից դուրս գտնվող համայնքներում:

#### ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԿՐԱՅԻՆ ԵՎ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ՆՎԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշխատանքի առաջին գլուխը նվիրված է երկնային ու երկրային նվիրապետությանը: Այն բաղկացած է երկու ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում («Երկնային նվիրապետությունը») ներկայացված են երկնային նվիրապետությունը և աշխարհի ստեղծման ու մարդու արարման մասին եզրիական ավանդապատումները:

Ըստ եզրիական կրոնական աշխարհընկալման՝ երկնային նվիրապետության մեջ մտնում են արարիչ Աստված, սուրբ եռյակը, երկնային ժողովները, աստվածությունները, սրբերը, հրեշտակներն ու ոգիները: Եզրիներն արարիչ Աստծուն անվանում են *Xwadē*: Նրանց կրոնական ընկալումներում Աստծո էությունն արտահայտվում է սուրբ եռյակի միջոցով, որի անդամներն են Շեյխ Ադին, Սուլթան Եզիդը և Մալաթ Թավուսը: Վերջիններս նաև հանդես են գալիս որպես երկրի վրա Աստծո տեղապահներ:

Երկնային ժողովները սրբերի ու աստվածությունների խմբերն են: Դրանցից մեկն անվանվում է *dīwān* (թարգմ. «խորհուրդ») կամ *Mālā Ādiyā* (բոց. «Ադիի տուն») կամ «Ադիի ընտանիք») և հանդես է գալիս որպես Շեյխ Ադիի քառասուն սրբերի (*eil mērē dīwānā Šixādī*, թարգմ. «Շեյխ Ադիի ղիվանի քառասուն սուրբ») ամբողջականություն: Ըստ էության՝ նրանք Շեյխ Ադիի քառասուն աշակերտներն են, ովքեր եզրիականության մեջ սրբացվել են:

Երկնային նվիրապետության մեջ իր ուրույն տեղն ունի հրեշտակների յոթնյակը, որն անվանում են *haft sir*, *haft mēr* (բոց. «յոթ սուրբ»), *h'aft siyār* (թարգմ. «յոթ հեծյալ») կամ *h'aft siyārē mālā Ādiyā* (թարգմ. «Ադիի ընտանիքի յոթ հեծյալ»): Գերագույն Աստծո յոթ դրսևորումների պատկերացումը քրիստոնեական և մուսուլմանական ավանդույթից փոխառված տարր է, որը հանդիպում է նաև ծայրահեղ շիական հոսանքների հավատալիքներում: Յոթնյակի մեջ մտնող չորս սրբերը գուգադրվում են կրակի, ջրի, հողի ու քամու հետ և համարվում են չորս տարրերի պահապանները:

Եզրիական հավատալիքներում հրեշտակները հանդես են գալիս որպես եթերային, անտեսանելի էակներ, որոնք կարող են երևալ շատ արդար մարդկանց, երեխաներին: Ճիշտ է, եզրիականության մեջ չկա ձևավորված դիվարան, այսինքն՝ չար ուժերի մասին պատկերացումները փոխառված են իսլամից ու եզրիականության բնօրրանի տեղական հավատալիքներից, սակայն դրանք եզրիականության մեջ ձեռք են բերել յուրահատուկ հատկանիշներ:

Այսպիսով, եզրիների կրոնական ընկալումներում երկնային նվիրապետությունն իրենից ներկայացնում է Աստծուց, սուրբ եռյակից, քառասուն աստվածությունների աստիճանակարգից, հրեշտակների յոթնյակից, քառյակից և այլ գերբնական ուժերից կազմված «կառույց»: Չնայած գրային ավանդույթի և կրոնական դոգմատիկայի բացակայությանը աշխարհի տարբեր վայրերում բնակվող եզրիների կրոնական գիտակցության մեջ երկնային նվիրապետությունն առկա է որպես կայուն իրողություն:

Աշխարհի արարման մասին եզրիական ավանդապատումներն իրենց մեջ ներառել են քրիստոնեական, իսլամական, ինչպես նաև իմացաբանական և արևելյան խորհրդապաշտական վարդապետությունների տարրեր: Նմանատիպ տարրերը տեղ են գտել նաև ոչ ուղղադավան այն հանրայինների հավատալիքներում, որոնք նույնպես զարգացել են սինկրետիկ դրսևորումներով այքի ընկնող Հյուսիսային Միջագետքի կրոնական հողի վրա: Եզրիականության մեջ մարդու ստեղծման ավանդապատումների ամբողջականությունը աստվածաշնչյան ավանդույթի շարունակությունն է, որը հարստացվել է սուֆիական և իմացաբանական խորհրդանիշերով:

Երկրորդ ենթագլխում («Երկրային նվիրապետությունը») ներկայացված է երկրային նվիրապետությունը, որի բաղկացուցիչներն են *շեյխերը*, *փիրերը*, Բարձր հոգևորականությունը, ճգնակյացներն ու տաճարի սպասավորները:

Եզրիական հասարակությունը կազմված է աշխարհիկ եզրիների *մըրիդների* (արաբ. *mūrīd*, «հետևորդ») և հոգևորականների *շեյխների* (արաբ. *šayx*, «ավագ», «առաջնորդ») ու *փիրերի* (պարսկ. *pīr*, «ծերունի», «իմաստուն», «հոգևոր առաջնորդ») կաստաներից: Եզրի հոգևորականների ծագումը կապվում է սուֆիական *աղալիա* եղբայրակցության առաջնորդ Շեյխ Ադիի քառասուն հետևորդների հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում հասարակության մեջ ձեռք են բերել որոշակի կշիռ և, ըստ էության, դարձել եզրիական հասարակության կաստայական համակարգի կազմավորողները: *Շեյխական* ու *փիրական* կաստաները բաժանված են կլանների ու ենթակլանների: Եզրի *մըրիդների* գերդաստանների ու որոշակի *շեյխական* կլանների միջև գոյություն ունի ավանդական, անփոփոխ կապ: Ամեն մի *շեյխ* իր հոգածության տակ ունի որոշակի թվով *մըրիդների* ընտանիքներ: Յուրաքանչյուր եզրի *մըրիդի* ընտանիք պետք է կապված լինի նաև որևէ *փիրական* ընտանիքի հետ, ինչպես որ *շեյխական* ընտանիքի հետ է կապված: Ներկայումս վերոնշյալ երեք կաստաները գոյություն ունեն աշխարհի բոլոր եզրիական համայնքներում, իսկ Բարձր հոգևորականության և տարբեր կաստաներից սերող եզրիներից կազմված ճգնակյացների խավերն առկա են միայն եզրիականության կրոնական կենտրոնում՝ Լալեշում:

Եզրիների հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդն է Իրաքի Շեյխան գյուղում բնակվող *Mirē Šēxān*-ը (բոց. «Շեյխանի թագավոր»): *Միրի* հեղինակությունն ընդունում են ոչ միայն Լալեշի, այլև ողջ աշխարհի եզրիները: Բարձր հոգևորականության մեջ առանձին խավ են Լալեշում բնակվող *պսլիրի* (բոց. «միրի որդի») ընտանիքի ներկայացուցիչները: *Բաբա շեյխը* կամ *բավե շեյխը* (բոց. «հայր շեյխ») համարվում է բոլոր *շեյխերի* առաջնորդը: Կրոնական արարարողությունների ժամանակ նրան ուղեկցում և օգնում են *պեշիման* ու *բաբա գավանը*: *Պեշիմանին* (բոց. «իմամից առաջ») ընտրում ու նշանակում է

*միրք: Բարա զավանը* (բոց. «հայր հովիվ») պատասխանատու է Շեյխ Ադիի սրբավայրի բոլոր ծառայողների համար: *Շեյխ ալ-Վազիրը* համարվում է Շեյխ Շամսի դամբարանի պահակը: *Բարա չավուշը* (բոց. «հայր առաջնորդ») *բարա շեյխի* դոնապանն ու ծառան է:

Յուրաքանչյուր աշխարհիկ եզդի՝ *մըրիդ*, պարտավոր է հոգևորականների կաստաներից ունենալ հինգ հոգևոր ուսուցիչ, որոնց անվանումն են *pēnj i'irēqē farzē* (բոց. «հինգ պարտադիր հոգևորական») կամ *pēnj farzēd haqiqatē* (բոց. «ճշմարտության հինգ հոգևորական»): Այդ ուսուցիչներն են *շեյխը, փիրը, հոսթան, մարհավին* ու *հանդերձյալ կյանքի եղբայրը* (բույրը): *Շեյխն* ու *փիրը մըրիդի* համար հանդես են գալիս որպես հոգևոր առաջնորդներ և ուսուցիչներ: Հինգ հոգևոր ուսուցիչներից մեկը *հոսթան* է (պարսկ. *ostād*, «ուսուցիչ», «վարպետ»): *Հոսթա* կարող են լինել *շեյխական* ու *փիրական* կաստաների ներկայացուցիչները: *Հոսթայի* գործառույթը կրոնի սկզբունքների ուսուցանումն է: Յուրաքանչյուր եզդի պետք է նաև ունենա *շեյխական* կլանից սերող իր *մարհավին* (արաբ. *mūrabbi*, «ուսուցիչ», «վարպետ»), ով նույնպես հոգևոր դաստիարակի դեր է կատարում: *Շեյխական* կաստայից սերող *հանդերձյալ կյանքի եղբայրը* պարտավոր է մասնակցել և ներկա լինել իր *մըրիդի* կյանքի կարևոր իրադարձություններին, իսկ *մըրիդը* պետք է ժամանակ առ ժամանակ ընծաներ և գումար տա նրան: Ըստ ավանդության՝ անդրաշխարհում *հանդերձյալ կյանքի եղբայրն* օգնելու է, որպեսզի իր *մըրիդը* գնա դրախտ: Ներկայումս հայաստանաբնակ եզդիների համայնքում *հոսթայի, մարհավին* և *հանդերձյալ կյանքի եղբոր* ինստիտուտները, որպես իրարից առանձին իրողություններ, գոյություն չունեն: Այստեղ *շեյխը*, ով նաև *հանդերձյալ կյանքի եղբայրն* է, հանդես է գալիս որպես *հոսթա* և *մարհավին*:

Այսպիսով, սուֆիական եղբայրակցություններին հատուկ ուսուցիչ-աշակերտ փոխհարաբերության վրա հիմնված համակարգը եզդիական իրականության մեջ ձևափոխությունների ենթարկվելուց հետո վերածվել է կաստայական համակարգի և ստացել միայն եզդիական հասարակությանը հատուկ տեսք, ինչը պայմանավորված է համայնքի ներփակ բնույթով:

Եզդիականության մեջ ճգնափյաց են համարվում *կավալները, ֆակիրները, ֆակրայաները, քոչակները* և *ֆառաշները*: *Կավալները* կրոնական երգասացության կրողներն են, ովքեր բնակվում են *Լալեշից* ոչ հեռու գտնվող *Բեհզան* և *Բաշիկա* գյուղերում: Տոների և կրոնական ծեսերի ժամանակ նրանք նվագում են, արտասանում կրոնական հիմներ: *Կավալները* տարին մի քանի անգամ աշտանակի տեսքով Մալաք Թավուսին պատկերող *սանջակները* ման են ածում եզդիաբնակ գյուղերում ու գումար հանգանակում հոգուտ կրոնական կենտրոնի: Եզդիական հասարակության մեջ գոյություն ունի եղբայրակցական մի խավ՝ *ֆակիրների* խավը: *Ֆակիրներն*

առաքինության ու բարեպաշտության օրինակ են ծառայում համայնքում, նրանք վարում են ժուժկալ կենսակերպ, հաճախ ծոմ են պահում, խուսափում ակոհուլից ու ծխախոտից: Ժողովուրդը տարբեր հարցերով դիմում է *ֆակիրներին*, խորհուրդ հարցնում, խնդրում հարթել համայնքում ծագած խնդիրներն ու վեճերը: Սուֆի ձեռնադրվողների նման եզդի *ֆակիրներն* իրենց դիրքին հասնում են ճգնափյացությամբ և Լալեշում կատարվող ձեռնադրման արարողությամբ: *ֆակիրների* խավը, ձևավորվում է տարբեր կաստաների ներկայացուցիչներից և բաց է արական սեռի եզդիների համար: *Ֆակրայաները* Շեյխ Ադիի սրբավայրում ծառայող միանձնուհիներն են: Նրանց պարտականությունն է մաքրել սրբավայրը, վառել ճրագները, ուտելիք պատրաստել հոգևոր սպասավորների և ուխտավորների համար: *Ֆակրայաների* առաջնորդ ու «մայրապետ» է համարվում *կաբանին*: Վերջինս ընտրվում է հենց *ֆակրայաների* շարքից: Շեյխ Ադիի սրբավայրին ու *միրի* ընտանիքին ծառայող *քոչակները* ձևավորում են առանձին ճգնավորական խավ: Նրանց պարտականությունն է փայտ բերել սրբավայրի և *միրի* տան համար, ուտելիք պատրաստել *միրի* համար, լվանալ *միրի* հագուստները, մաքրել սրբավայրերը և այլն: *Ֆառաշ* են կոչում Շեյխ Ադիի սրբավայրում ծառայող այն տղամարդկանց, ովքեր պահեստավորում են սուրբ համարվող ձեթը և այն լցնում սրբավայրի ճրագների մեջ:

Եզդի ճգնափյացների խավերը սուֆիական ավանդույթի անմիջական ժառանգություն են: Նմանատիպ կրոնական իրողությունները եզդիական համայնքում յուրօրինակ զարգացում են ապրել, ինչի արդյունքում եզդիական հասարակությունն իր ներքին կապերով, միջկլանային և միջկաստայական հարաբերություններով ներկայանում է որպես բարդ համակարգ:

## ԳԼՈՒԽ 2. ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Աշխատանքի երկրորդ գլուխը նվիրված է եզդիական սրբավայրերին ու պաշտամունքի առարկաներին: Այս գլուխը բաղկացած է երեք ենթագլխից:

**Առաջին ենթագլխում («Սրբավայրերն ու սուրբ աղբյուրները»)** ներկայացված է եզդիականության կենտրոնական սրբատեղին, նկարագրված են եզդիների համար սրբավայր և ուխտատեղի համարվող մատուռները, սուրբ աղբյուրները, եզդի հոգևորականների տները:

Եզդիների կենտրոնական սրբատեղին գտնվում է Հյուսիսային Իրաքի Լալեշի կիրճում: Այդտեղ է նաև *աղավիհա* սուֆիական եղբայրակցության առաջնորդ Շեյխ Ադիի գերեզմանը: Եղբայրակցության առաջնորդին աստվածացնելը և սուֆի սրբերի գերեզմանները կրոնական կենտրոն դարձնելը հատուկ է սուֆիական խմբավորումներին: Այսպիսով, ծագելով որպես Շեյխ Ադիի աշակերտների համար խորհրդապաշտական գործության

բարաբայի աղբյուր համարվող գերեզման՝ այն վերածվել է եզդիների կենտրոնական սրբավայրի և կրոնական կյանքի կենտրոնի:

Հյուսիսային Իրաքում եզդիական սրբերի շիրիմների վրա կառուցվել են մատուռներ, որոնք նույնպես վերածվել են ուխտավայրերի: Եզդիականության մեջ ընդունված չի եղել Լալեշից դուրս սրբավայրեր ու տաճարներ կառուցել: Չնայած դրան՝ 1990-ական թթ. ՌԴ Ապշերոնսկ քաղաքում եզդիները կառուցել են մի տաճար, որն իրենից ներկայացնում է Շեյխ Ադիի սրբավայրի կրկնօրինակը: Նմանատիպ տաճար կառուցվել է նաև Հայաստանում՝ Արմավիրի մարզի Ակնալիճ գյուղում: Դրա բացմանը 2012 թ. ներկա էր նաև եզդիների ներկայիս հոգևոր առաջնորդ Միր Թահսին Բեգը:

Եզդի հոգևորականների տները՝ *օջախները*, նույնպես սրբավայրի դեր են կատարում հավատացյալ եզդիների համար: Հայաստանաբնակ եզդիներից շատերն այցելում են նաև հայկական եկեղեցիներ ու մատուռներ, մոմ վառում, զոհեր մատուցում. եզդի հոգևորականների մի մասը նմանատիպ այցելությունները թույլատրելի է համարում, մյուս մասը՝ ոչ:

Եզդիները սուրբ են համարում Լալեշի տարածքում գտնվող *Կանիա Սպի, Ջանգամ, Կանիա Կոլավա, Կանիա Քալոկե, Կանիա Ջարրկա, Կանիա Բարբայկե (Կանիա Բաուիա)* աղբյուրները: Դրանց ջուրն օգտագործում են նվիրագործման, մկրտության և այլ ծեսերի ժամանակ: Սուրբ աղբյուրների պաշտամունքը մասամբ փոխառված է իսլամական ավանդույթից, մասամբ էլ պարունակում է հինավուրց հավատալիքների տարրեր:

Եզդիների համար սուրբ են Լալեշի տարածքում գտնվող լեռները, այդտեղ աճող ծառերը, տարբեր սրբերի ու աստվածությունների անունները կրող քարե տապանները, սրբերի մատուռների հարևանությամբ գտնվող քարերը, սրբավայրերում հանդիպող երազանքի սյուները: Կարելի է ասել՝ այս հավատալիքները տարածաշրջանի հնագույն կրոններից պահպանված տարրեր են, որոնք հարմարեցվել են եզդիների կրոնին:

**Երկրորդ ենթագլուխը («Սուրբ առարկաները»)** նվիրված է սուրբ առարկաներին ու կրոնական լիցք պարունակող խորհրդանիշերին, որոնք հանդես են գալիս նաև որպես պաշտամունքի առարկա և կրոնի սիմվոլ:

Եզդիները սուրբ են համարում ոչ ամենօրյա օգտագործման համար նախատեսված անկողնու ծալքը՝ *ստեռը*: Սկզբնապես լինելով ընտանիքի մեծությունը կամ կարողությունը խորհրդանշող անկողնու ծալք՝ այն սրբազնացվել է եզդիների կրոնական աշխարհընկալման մեջ ու վերածվել տան և ընտանիքի պահապան *Պիրա Ստեռ* սրբի «կացարանի»:

Եզդիների կրոնական ծիսակարգում իրենց ուրույն տեղն ունեն սիրամարգի տեսքով Մալաթ Թավուսին պատկերող և սուրբ համարվող պղնձե աշտանակները՝ *սանջակները*: Ժամանակ առ ժամանակ *կավալները*

*սանջակները* ման են ածում եզդիաբնակ գյուղերում և գումար հանգանակում: Եզդիական յոթ *սանջակներից* մեկը ներկայումս գտնվում է Հայաստանում և պահվում է հայաստանաբնակ եզդի *շեյխերից* մեկի տանը:

Եզդի *կավալների՝ դաֆ* ու *շըբաբ* կոչվող երաժշտական գործիքներն իրենց ուրույն տեղն ունեն սուրբ առարկաների շարքում: *Կավալները դաֆ* ու *շըբաբ* են նվագում *սանջակները* եզդիաբնակ գյուղերում ման ածելու և այլ կրոնական արարողությունների ժամանակ: Եզդիականության մեջ *դաֆն* ու *շըբաբը* սուֆիական ժառանգություն են, բայց ընկալվում են որպես սրբազան գործիքներ, որոնք նվագելու իրավունքն ունեն միայն հատուկ պատրաստվածություն ունեցող *կավալները*:

Սուրբ առարկաների շարքին են դասվում Շեյխ Ադիի տաճարի ճրագները և ճգնաձեռի ժամանակ կիրառվող հնգաճյուղ ծիսական աշտանակը: Սրբավայրերում ձիթապատ պատրույզներ ու ճրագներ վառելու սովորույթը ժառանգություն է Հյուսիսային Իրաքի հնագույն կրոններից կամ փոխառված է քրիստոնեությունից, քանի որ կրոնական ծիսակարգի ժամանակ սրբավայրերում ճրագներ վառելը հատուկ չէ իսլամին կամ եզդիականության բնօրրանի ոչ ուղղադավան կրոնական հանրություններին, որոնք կարող էին ազդեցություն թողնել եզդիների հավատալիքների վրա:

Սուրբ են համարվում Շեյխ Ադիի սրբավայրի հողի և *Կանիա Սպի* աղբյուրի ջրի խառնուրդից պատրաստված գնդիկները՝ *բարաթները*: Կրոնական կենտրոնից կտրված լինելու պատճառով հայաստանաբնակ եզդիների շրջանում *բարաթը* և դրա հետ կապված ծեսերը մոռացության են մատնված եղել: Վերջին շրջանում Լալեշի եզդիների հետ կապերի սերտացման շնորհիվ *բարաթի* հետ կապված սովորույթները վերածնվում են հայաստանաբնակ եզդիների կրոնական աշխարհընկալման մեջ:

Եզդիները հատուկ ակնածանք են տածում մի շարք *շեյխերի* ու *փիրերի* տներում պահպանվող սուրբ առարկաների նկատմամբ, որոնք գաղտնի են պահվել այլադավաններից ու կիրառվել կրոնական արարողությունների ժամանակ: Այդ սրբություններին վերագրում են բուժական հատկություններ, դրանցից շատերը կիրառում են բուժումներ կատարելիս: Ըստ երևույթին՝ այդ առարկաները սկզբնապես ունեցել են գործառնական նշանակություն, հետագայում սրբազնացվել են:

**Երրորդ ենթագլուխը («Ճգնավորների հագուստը»)** նվիրված է եզդի *ֆակիրների* քրձերին՝ *խարկաներին*: Եզդիականության մեջ *խարկան* ժառանգություն է սուֆիզմից: Երբ եզդիական համայնքը փակվել է ու վերածվել էթնիկ-դավանական հանրույթի, *խարկան* ձեռնադրման սիմվոլից վերածվել է ընտրյալներին հատուկ խորհրդանիշի: Ներկայումս *խարկա* ստանում են Լալեշում համապատասխան կրոնական դաստիարակություն

ստացած և ճգնակեցության ճանապարհն անցած *Ֆակիրները*:  
Հայաստանաբնակ որոշ *շեյխերի* ու *փիրերի* տներում պահվում են  
նախնիներից ժառանգություն ստացած *խարկաներ*: Նման *խարկաներ* կան  
միայն այն հոգևորականների տներում, ում նախնիներից որևէ մեկը ճգնակյաց  
է եղել: Եզդիները յուրահատուկ հարգանք են տածում *խարկայի* նկատմամբ,  
այն օգտագործում են պաշտամունքային պրակտիայում և դրան վերագրում  
հրաշագործ հատկություններ: *Խարկայի* բաղկացուցիչ մասերն են պարեգոտի  
տեսք ունեցող սև (կամ շագանակագույն) վերնաշապիկը, գլխարկը, գոտին,  
տաբատը, բրդե թիկնոցը: *Խարկա* կրելու մշակույթը սուֆիական  
ժառանգություն է, դրա առանձին բաղադրիչները, սակայն, եզդիականության  
մեջ ձևեր են բերել յուրօրինակ կրոնական լիցք:

### ԳԼՈՒԽ 3. ԵԶԴԻՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԾԵՄԵՐՆ ՈՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Աշխատանքի երրորդ գլխում նկարագրված են աղոթելու, հավատո  
հանգանակն արտասանելու, կրոնական հիմներ կարդալու, մկրտվելու,  
*հանդերձյալ կյանքի եղբայր* ընտրելու արարողությունները, Լալեշում  
կատարվող ճգնածեսը, զոհաբերություններ, նվիրատվություններ կատարելու  
և ծով պահելու սովորույթը, թաղման ծեսը, հիշատակի կարգը, կրոնական  
տոները: Այս գլուխը բաղկացած է հինգ ենթագլխից:

**Առաջին ենթագլխում («Աղոթքը, կրոնական հիմներն ու ճգնածեսը»)**  
ներկայացված է աղոթելու, հավատո հանգանակն արտասանելու, կրոնական  
հիմներ ընթերցելու կարգը և Լալեշում կատարվող եզդիական ճգնածեսը:

Յուրաքանչյուր եզդի պարտավոր է անգիր իմանալ եզդիների հավատո  
հանգանակը, որն անվանում են *ša'dā dīn* (բոց. «կրոնի վկայություն»): Այն  
տարբերակիչ նշան է, որն արտասանում են իրենց եզդի լինելը հաստատելու  
համար: Եզդիների ամենօրյա աղոթքը պարզ է և նման չէ մահմեդական կամ  
քրիստոնեական աղոթքին, իսկ աղոթքի հետ կապված և իսլամական ծագում  
ունեցող կրոնական եզրույթները եզդիականության մեջ վերափոխվել են ու  
ստանում են եզդիական կրոնին հատուկ մեկնաբանություն: Կրոնական  
հիմների գիտակներ են համարվում *կավալները*: *Շեյխերն* ու *փիրերը*  
նույնպես պարտավոր են իմանալ մի շարք հիմներ և արտասանել դրանք  
համապատասխան ծեսերի ժամանակ: Կրոնական հիմները եզդիների կողմից  
ստեղծված կրոնական տեքստեր են, որոնք պահպանել են իրենց եզդիների  
բնույթը, բայց բուն սուֆիական մեկնաբանությունը մոռացվել է:

Սուֆիզմում *սամա* է կոչվում երգեցողությամբ ու խորհրդապաշտական  
բանաստեղծությունների արտասանությամբ ուղեկցվող խմբակային  
ճգնածեսը: Եզդիական *սաման*, ունենալով սուֆիական ծագում, յուրօրինակ  
զարգացում է ապրել և իրենից ներկայացնում է սկզբնական նշանակությունը

կորցրած և եզդիականությանը հատուկ կրոնական լիցք ստացած ծես: Իրաքից  
դուրս բնակվող եզդիների շրջանում այն մոռացության է մատնվել, իսկ  
Իրաքում ապրողների համար շարունակում է մնալ զադանիության շղարշով  
պատված արարողություն, որին մասնակցում են միայն տղամարդ  
հոգևորականները:

**Երկրորդ ենթագլխում («Մկրտության ու նվիրագործման ծեսերը»)**  
ներկայացված են նվիրագործելու, մկրտելու, զոհաբերություններ,  
նվիրատվություններ կատարելու ծեսերն ու ծով պահելու կարգը:

Եզդիներն ունեն մկրտության և նվիրագործման երեք ծես՝ *bisk birin* (բոց.  
«մազը կտրել»), *mōr kirin* (բոց. «օծել»), *sunat kirin* (բոց. «թլպատել»):

*Բըսկ բըրինը* պարտադիր է համայնքի արական սեռի ներկայացուցիչների  
համար: Այդ արարողության ժամանակ հոգևորականը, տղա երեխայի գլխից  
մի փունջ մազ կտրելով, համապատասխան աղոթք է կարդում ու օրհնում: Այս  
ծեսը կարելի է համեմատել ծայրահեղ շիական *Սի-է Հակդ* կրոնական  
համայնքում տղաներին ձեռնադրելու համար իրականացվող *sar sēpōrdan*  
(թարգմ. «գլուխը նվիրաբերել») արարողության հետ, որից հետո միայն տղան  
համարվում է համայնքի լիիրավ անդամ:

*Մոր կըրընը* Լալեշում գտնվող *Գանիա Սպի* աղբյուրի ջրով մկրտվելը,  
պարտադիր է համայնքի բոլոր անդամների համար՝ անկախ սեռից: Այն  
իրականացնում է *Գանիա Սպիի* մոտ ծառայող հոգևորականը: Եթե, օրինակ,  
քրիստոնեական մկրտությունը խորհրդանշում է ծիսական մահ, հոգևոր  
ծնունդ ու նոր կյանք, ապա *մոր կըրընը* կորցրել է այդ խորհուրդը և  
ձևականորեն հաստատում է մկրտվողի եզդի լինելը: *Մոր կըրընը*  
մոռացության է մատնվել եզդիականության բնօրրանից դուրս բնակվող  
եզդիների շրջանում: Վերջին տարիներին, սակայն, կրոնական կենտրոնի  
եզդիական համայնքի հետ կապերի ամրապնդման և Լալեշ կատարվող  
այցելությունների շնորհիվ Հայաստանի եզդիների շրջանում մկրտվելու  
ավանդույթը կարծես վերածնվում է:

Տղաներին թլպատելու նկատմամբ վերաբերմունքը միանշանակ չէ ոչ  
միայն աշխարհիկ եզդիների, այլև հոգևորականների շրջանում: Ներկայումս  
թլպատումն ընդունված է միայն իրաքաբնակ եզդիների շրջանում: Եզդիների  
մի մասի կողմից թլպատման մերժումը ոչ միայն քրիստոնյաների  
հարևանությամբ բնակվելու հետևանք է, այլև իսլամի հետ եզդիական կրոնի  
կապը ժխտելու և մահմեդականներից տարբերվելու ձգտում:

Եզդիականության մեջ նվիրագործման ու մկրտության մի քանի տեսակ  
ծեսերի առկայությունը կարելի է բացատրել կրոնական կենտրոնից կտրված  
լինելու, գրային ավանդույթի և կրոնական դոգմատիկայի բացակայության  
հանգամանքով և կրոնի սինկրետիկ բնույթով:

Եզդիների կրոնական յուրահատուկ սովորություններից է *շեյխերի* կաստայից *հանդերձյալ կյանքի եղբայր* (քույր) ունենալը: Յուրաքանչյուր եզդի *հանդերձյալ կյանքի եղբայր* ընտրում է *շեյխերի* այն կլանից, որոնց հետ ավանդաբար կապված է իր ընտանիքը: Ցանկալի է, որ *հանդերձյալ կյանքի եղբայր* ընտրելու և հաստատելու արարողությունը տեղի ունենա Լալեշում, բայց Իրաքից դուրս բնակվող եզդիներն այն կատարում են *շեյխի* տանը: Չնայած հոգևոր քույր ու եղբայր ունենալը հատուկ է նաև տարածաշրջանի այլ կրոնական հանրություններին՝ *հանդերձյալ կյանքի եղբոր* ինստիտուտը նման էզոթերիկ բնույթով առկա է միայն եզդիների շրջանում:

**Երրորդ ենթագլուխը («Չոհաբերություն, նվիրատվություն կատարելն ու պահքը»)** նվիրված է զոհաբերություններ, նվիրատվություններ կատարելու ծեսերին ու պահքին:

Եզդիները զոհ մատուցում են տարբեր առիթներով. եզդի ուխտավորները մատաղ են անում Շեյխ Ադիի տաճար, սրբերի մատուռներ ուխտի գնալիս, հոգևորականների տներ այցելելիս: Հավատացյալները կենդանիներ են զոհաբերում կրոնական տոների ժամանակ, երկարատև ճամփորդության մեկնելուց առաջ: Շատերն ամեն տարի զոհ են մատուցում՝ նվիրված հովանավոր աստվածություններին ու սրբերին: Տարածաշրջանի այլ ժողովուրդների նման եզդիները զոհ են մատուցում, երբ ծանր հիվանդն առողջանում է: Երբ մարդ է մահանում, հանգուցյալի ընտանիքի անդամները գառ են զոհաբերում՝ նվիրված մահվան հրեշտակ Նասրդդինին:

Եզդիների կրոնական ծիսակարգում մեծ կարևորություն ունի նվիրատվություն կատարելը: Եզդի *մըրիդները*, որպես կանոն, գումար և ընծաներ են նվիրում իրենց հոգևոր առաջնորդներին: Նվիրատվություններ կատարելու ավանդույթը ժառանգություն է իսլամից, բայց եզդիականության մեջ մշակվել են միայն եզդիների կրոնին հատուկ նվիրատվության տեսակներ:

Եզդիները, որպես կանոն, երեք օր ծոմ են պահում կրոնական տոներից առաջ. եռօրյա ծոմը հատուկ է նաև իսլամական ոչ դոգմատիկ միջավայրին, մասնավորապես, ծայրահեղ շիական հանրություններին: Իրաքաբնակ եզդի հոգևորականները ծոմ են պահում նաև քառասուն օր ամռանը և քառասուն օր ձմռանը. ըստ ավանդության Շեյխ Ադին նույնպես քառասուն օր ծոմ է պահել: Քառասունօրյա պահքի գաղափարը, ըստ երևույթին, եզդիականությունը փոխառել է քրիստոնեությունից, քանի որ քառասունօրյա ծոմի արարողակարգ չկա ոչ ուղղադավան իսլամում, ոչ իսլամական աղանդներում: Յուրացնելով այդ ծոմը՝ եզդիական կրոնը դա կապել է Շեյխ Ադիի անվան հետ: Բացի վերոնշյալ ծոմերից, կարևորվում է նաև անհատական ծոմը. հավատացյալները կարող են ցանկացած օր ծոմ պահել ու աղոթել, որ իրենց երազանքն իրականանա, նպատակը կատարվի: Կամավոր

ծոմը կարելի է սուֆիական վերապրուկ համարել, քանի որ ազատ ծումապահության սովորույթը հատուկ է սուֆիական եղբայրակցություններին:

**Չորրորդ ենթագլուխում («Թաղման ծեսն ու հիշատակի կարգը»)** ներկայացված են թաղման ծեսի հիմնական արարողություններն ու հիշատակի կարգը: Այստեղ նաև նկարագրվում են անդրաշխարհի ու Ահեղ դատաստանի մասին եզդիական պատկերացումները, որոնք նույնպես իրենցից ներկայացնում են սինկրետիկ պատկեր:

Թաղման ծեսը դասվում է առավել փակ, սակրալ և ավելի քիչ ձևափոխության ենթարկվող արարողությունների շարքին: Այդ արարողություններին գործուն մասնակցություն են ցուցաբերում հոգևորականները, մասնավորապես, հանգուցյալի *հանդերձյալ կյանքի եղբայրը* (քույրը): Թաղման ծեսի կարևոր բաղադրիչներ են զոհ մատուցելը, հոգեհաց տալը, հոգևորականի կողմից համապատասխան կրոնական հիմներն արտասանելը:

Եզդիները, որպես հիշատակի կարգ, տարին մի անգամ այցելում են գերզմանատուն և մահացածների հոգու համար ուտելիք մատուցում: Թաղման ծեսի մի շարք արարողություններում և հիշատակի կարգում արտացոլվում են Ահեղ դատաստանի և անդրաշխարհի մասին եզդիների պատկերացումները, որոնք իրենցից ներկայացնում են մուսուլմանական, Հյուսիսային Իրաքի տեղական և տարածաշրջանային հավատալիքների վրա հիմնված պատկերացումների խառնուրդ: Տարբեր վարդապետություններից փոխառված, հաճախ իրար հակոտնյա տարրերը երկար ժամանակ եզդիականության մեջ գոյակցել են. հետագայում դրանցից շատերը վերացել են՝ իրենց տեղը զիջելով տարածաշրջանում գերիշխող հավատալիքներին:

Վախճանաբանական պատկերացումները նույնպես իրենցից ներկայացնում են իսլամական, եզդիականության բնօրրանի տեղական և տարածաշրջանի հավատալիքային տարրերի խառնուրդ: Դրանք, սակայն, վերափոխվել են և ստացել միայն եզդիական կրոնին հատուկ կրոնական լիցք: Օրինակ իսլամից վերցնելով *մահդիի* փրկչի գաղափարը՝ եզդիականությունը դա «ազգայնացրել» է, և եզդիները սկսել են *մահդի* անվանել եզդիական սուրբ և եզդիական կրոնի սիմվոլ Շարֆադինին:

**Հինգերորդ ենթագլուխում («Կրոնական տոները»)** ներկայացված են եզդիների կրոնական տոները:

Եզդիականության մեջ գոյություն ունեն տարբեր աստվածություններին, սրբերին նվիրված տոներ և ցիկլային տոներ: Սրբերին նվիրված տոները կարող են կապված լինել սրբացված կերպարների անվան կամ նրանց կյանքի կարևոր իրադարձությունների հետ: Ցիկլային տոները խորհրդանշում են անցում մի շրջանից մեկ այլ շրջանի, մի վիճակից՝ մեկ այլ վիճակի (օրինակ՝

ցուրտ եղանակից՝ ձմռանից անցում դեպի գարուն, հին տարուց՝ նոր տարի, պրոֆան փիճակից՝ սակրալ փիճակ և այլն), ինչպես նաև նորի կառուցում և նորի սկիզբ: Նման տոները, որպես կանոն, խորհրդանշում են նաև աշխարհի սիմվոլիկ վերածնունդն ու արարչագործության վերսկսումը:

Եզդիական որոշ տոներ իսլամական ծագում ունեն, մյուսները՝ տարածաշրջանային տեղական հավատալիքների հետ կապված տոներ են: Տարբեր ծագում ունեցող տոները եզդիական ներփակ համայնքում զարգացել են յուրովի՝ մշակելով եզդիականությանը հատուկ արարողակարգ: Որոշ տոներ Իրաքից դուրս գտնվող եզդիական համայնքներում վերափոխվել են ենթարկվելով հարևան ժողովուրդների տոների և ծիսակարգերի ազդեցությանը, որոշ տոներ էլ մոռացության են մատնվել եզդիականության բնօրրանից դուրս բնակվող եզդիների կողմից և տոնվում են միայն իրաքահայ եզդիների շրջանում: Դրա պատճառը ոչ միայն գրային ավանդույթի բացակայությունն է, այլև եզդիական համայնքի տարբեր հատվածների երկար ժամանակ միմյանցից կտրված լինելն ու նրանց միջև շփումների երկարատև բացակայությունը:

#### ԵԶՐԱԿԱՆ ԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անփոփելով եզդիների կրոնական աշխարհընկալմանը վերաբերող ուսումնասիրությունը գալիս ենք հետևյալ եզրակացությունների.

- Եզդիներն Աստծուն ընդունում են որպես արարիչ և նրան մեծարում են տարբեր պատվանուններով, որոնց մի մասն ունի սուֆիական ծագում, մյուս մասը բուն իսլամական: Եզդիների կրոնական ընկալումներում Աստծո էությունն արտահայտվում է սուրբ եռյակի միջոցով, որի անդամներից երկուսը պատմական անձինք են, երրորդը՝ Հյուսիսային Միջագետքի ծայրահեղ կրոնական հանրություններում տարածված սիմվոլի արտացոլում եզդիների կրոնում: Եռյակի աստվածություններին չեն գատում իրարից և յուրաքանչյուրին համարում են միակ Աստծո *Խուադեի* մարմնավորում:

- Եզդիների կրոնական պատկերացումների համաձայն, աստվածություններն ու սրբերը հանդես են գալիս երկնային ժողովների քառասուն աստվածությունների, հրեշտակների յոթնյակի ու այդ յոթնյակի մեջ մտնող քառյակի կազմում: Երկնային նվիրապետության բարդ համակարգում աստվածություններից, սրբերից, հրեշտակներից ու պահպան ոգիներից յուրաքանչյուրն ունի իր դիրքն ու գործառույթը: Նրանց մեծարելու համար կիրառվող պատվանունների մի մասը սուֆիական ծագում ունի, մյուս մասը՝ շիական: Եզդիների հավատալիքներում առկա է սրբերի ու աստվածությունների ձևավորված երկնային աստիճանակարգ: Չնայած այն հանգամանքին, որ եզդիները որոշ աստվածությունների բնութագրում են

Աստծուն հատուկ հատկանիշներով ու մեծարում Աստծո պես՝ չեն դադարում որպես միակ Աստված ընդունել արարիչ *Խուադեի*:

- Եզդիականության մեջ բարի ու չար ուժերի հետ կապված հավատալիքներն իրենցից ներկայացնում են մուսուլմանական և Հյուսիսային Միջագետքի տեղական հավատալիքների հանրագումար: Չնայած եզդիականության մեջ չկա ձևավորված դիվարան, այսինքն՝ չար ուժերի վերաբերյալ պատկերացումները փոխառված են իսլամից կամ եզդիականության բնօրրանի տեղական հավատալիքներից՝ չար ուժի մասին պատկերացումները եզդիական կրոնում ձեռք են բերել յուրօրինակ հատկանիշներ:

- Աշխարհի արարման մասին եզդիական ավանդազրույցները քրիստոնեական և իսլամական գաղափարների հետ մեկտեղ իրենց մեջ ներառել են իմացաբանական վարդապետությունների և աստվածամեթոական ուսմունքների տարրեր: Նմանատիպ տարրեր առկա են նաև ոչ ուղղադավան հանրությունների հավատալիքներում, որոնց վարդապետությունը նույնպես զարգացել է տարբեր սինկրետիկ դրսևորումներով աչքի ընկնող Հյուսիսային Միջագետքի կրոնական հողի վրա: Աշխարհի արարման եզդիական առասպելը հարուստ է ծայրահեղ շիական աղանդներում հանդիպող մերձավորարևելյան աստվածամեթոական միջավայրին հատուկ գծերով: Մասնավորապես, եզդիական որոշ ավանդազրույցներում մարգարիտից աշխարհի արարման պլոթեի առկայությունը, որը հատուկ է ծայրահեղ շիական աղանդների աշխարհաստեղծման առասպելներին, հստակորեն որոշակիացնում է եզդիականության տեղը մերձավորարևելյան ոչ դոգմատիկ միջավայրում: Գոյություն ունեն առաջին մարդու Ադամի ստեղծման մասին տարբեր ավանդազրույցներ, որոնց մի մասը ծագում է արրահամական, մյուս մասը՝ հին իրանական կրոնական ավանդույթից: Եզդիականության մեջ համադրվել են Ադամի ու Եվայի մասին պարականոն (ոչ կանոնիկ) աստվածաշնչյան առասպելները և խոնավ միջավայրում պահպանված սերմից (եզդիների դեպքում՝ Պիրաֆատի պահպանած սերմից) մարդու առաջանալու մասին հին իրանական առասպելությունը: Այն հանգամանքը, որ մի ավանդույթում պահպանվում են մարդու արարման մասին երկու մեծ կրոնական օջախներից սերող տարբեր առասպելներ, մեկ անգամ ևս ապացուցում է եզդիականության սինկրետիկ բնույթը, որը պահպանել է նման բազմազանություն միասնական կրոնական դոգմատիկայի բացակայության պատճառով:

- Երկրային նվիրապետությունը հանդես է գալիս որպես երկնային նվիրապետության յուրօրինակ արտացոլում: Սուֆիզմից ժառանգելով *շեյխ*, *փիր*, *մըրիդ* հասկացությունները՝ եզդիականությունը զարգացրել է

հասարակության կաստայական համակարգը, որի հիման վրա էլ ձևավորվել է բարձր հոգևորականությունը: Սուֆիական եղբայրակցություններին հատուկ ուսուցիչ-աշակերտ հարաբերության վրա հիմնված համակարգը եզդիական իրականության մեջ որոշակի ձևափոխությունների ենթարկվելուց հետո վերածվել է կաստայական համակարգի և ստացել յուրօրինակ, միայն եզդիական հասարակությանը հատուկ տեսք, ինչը պայմանավորված է համայնքի ներփակ, էթնիկ-դավանական բնույթով: Անգամ գրային ավանդույթի ու կրոնական դոգմատիկայի բացակայության պայմաններում կրոնական աստիճանակարգը չի խախտվում և հանդես է գալիս որպես ավարտուն համակարգ: Փոփոխությունների չենթարկվող հիերարխիան իրենից ներկայացնում է եզդիների կրոնական աշխարհընկալման կարևոր տարր առանց որի հնարավոր չէ պատկերացնել հոգևոր զարգացում և, եզդիական ընկալումներով, հոգու փրկություն: Այն ապահովում է տարբեր կաստաների ներկայացուցիչների միջև հոգևոր կապը, որի շնորհիվ էլ եզդիական համայնքն իրենից ներկայացնում է ներփակ հանրույթ:

•Սրբավայրերի, սուրբ լեռների, քարերի, սյուների, քարե տապանների, ծառերի, աղբյուրների պաշտամունքը եզդիների կրոնական աշխարհընկալման անբաժանելի մասն է: Իրաքի տարածքում գտնվող եզդիական սրբավայրերի և ուխտատեղիների մեծ մասը տարբեր եզդիական սրբերի մատուցներ են: Դրանց մի մասը, ծագելով որպես աշակերտների համար խորհրդապաշտական գործության *բարաթայի* աղբյուր համարվող սուֆի *շեյխերի* գերեզմաններ, ժամանակի ընթացքում վերածվել են եզդիական սրբատեղիների: Քարերի, քարե տապանների, սյուների, ծառերի պաշտամունքն իրենից ներկայացնում է տարածաշրջանի հնամենի կրոններից պահպանված տարր, որը մուտք է գործել եզդիականության մեջ և հարմարեցվել է նոր միջավայրին: Այս շարքից բացառություն են կազմում սուրբ աղբյուրները, որոնց պաշտամունքը մասամբ փոխառված է իսլամական ավանդույթից, մասամբ պարունակում է հինավուրց հավատալիքների տարրեր: Երկու դեպքում էլ աղբյուրների պաշտամունքը եզդիականության կրոնական հողի վրա նոր մեկնաբանություն է ստացել:

•Պաշտամունքի առարկաներն ու սրբությունները եզդիների կրոնական աշխարհընկալման առանձնահատուկ հատվածն են, որի դեպքում ավելի քիչ է հարկ լինում խոսելու ակնառու արտաքին ազդեցության մասին: Այնպիսի կարևոր հասկացություններ, ինչպիսիք են *սանջակը*, *ստեռը*, *բարաթը* և այլն, զուտ եզդիական իրողություններ են, որոնք էթե նույնիսկ այլ կրոններում ունեն իրենց տիպաբանական զուգահեռները, ապա շատ հեռու են դրանցից և ոչ մի կերպ չեն կարող մեկնաբանվել որպես դրանց ազդեցության արդյունք: Պաշտամունքի առարկաների մի մասը սկզբնապես առօրեական

գործառույթ է ունեցել, հետագայում դրանք սրբազնացվել են և տեղ զբաղեցրել եզդիների կրոնական աշխարհընկալման մեջ: Եզդի ճգնավորների հագուստը և այն կրելու մշակույթը ուղղակի ժառանգություն է սուֆիական ավանդույթից: Հագուստի բաղադրիչները, եզդիական կրոնում յուրօրինակ զարգացում ապրելով, առանձնահատուկ կրոնական լիքք են ձեռք բերել: Այդ է պատճառը, որ այդ հագուստը կրելու սովորույթը, դրա հետ կապված ծեսերն ու ավանդազրույցները եզդիական կրոնական տեսանկյունից յուրովի են մեկնաբանվում:

•Կրոնական ծեսերի ու արարողությունների մեջ արտացոլված են եզդիների կրոնական աշխարհընկալման կարևորագույն տարրերը: Եզդիական աղոթքների աղբյուր է բանավոր կրոնական հիմների ամբողջականությունը՝ *կավլուբեյթը*: Այն հանդես է գալիս որպես կրոնական կանոն, որի իմացությունն ու այն հաջորդներին փոխանցելը համարվում է *շեյխերի* ու *փիրերի* ինչպես նաև Իրաքում բնակվող ճգնակյաց *կավալների* պարտականությունը: Աղոթքի հետ կապված և իսլամից ծագող մի շարք կրոնական եզրույթներ և իրողություններ եզդիականության մեջ բյուրեղացել են և կորցնելով նախնական նշանակությունը՝ ներկայումս ստանում են եզդիական կրոնին հատուկ մեկնաբանություն: Եզդիական աղոթքներն ու կրոնական հիմները բուն եզդիական տեքստեր են, որոնց ընկալումն ու մեկնաբանությունը հնարավոր է միայն եզդիական կրոնական ավանդույթի սահմաններում: Որոշ կրոնական հիմներ, կրում են սուֆիական տարրեր, վերջիններս պահպանել են իրենց եզոթերիկ բնույթը՝ չնայած բուն սուֆիական մեկնաբանությունը մոռացվել է:

•Եզդիականության մեջ նվիրագործման և մկրտության մի քանի տեսակ ծեսերի առկայությունը կարելի է բացատրել ոչ միայն գրային ավանդույթի և կրոնական դոգմատիկայի բացակայությամբ, այլև կրոնի սինկրետիկ բնույթով: Նվիրագործման ծեսերը, լինելով ցանկացած ներփակ կրոնական հանրույթի արարողակարգի կարևոր տարր, էթնիկ-դավանական հանրույթում ձեռք են բերում նոր մեկնաբանություններ: Եթե այլ ներփակ հանրույթներում, մասնավորապես, սուֆիական եղբայրակցություններում, նվիրագործման ծեսը խորհրդանշում է անհատի մուտքը այդ համայնք, ապա եզդիական էթնիկ-դավանական համայնքում մարդն արդեն իսկ ծնվում է որպես այդ համայնքի անդամ, և այս դեպքում մկրտության կամ նվիրագործման ծեսը նոր նշանակություն է ձեռք բերում: Եզդիականության մեջ միայն տղաների համար կիրառվող *բըսկ բըռինը* խորհրդանշում է տղայի մուտքը տղամարդկանց եղբայրակցություն: Տղաներին թլպատելու սովորույթը պահպանվել է միայն իրաքաբնակ եզդիների շրջանում, բայց դրա որոշ վերապրուկներ կարելի է հանդիպել հայաստանաբնակ եզդիների կրոնական արարողություններում:

Մկրտությունը՝ *մոր կրքերը*, կարելի է դիտարկել որպես մանդեական մկրտության ծեսի տիպաբանական զուգահեռ: Եզդիական մկրտության դեպքում, սակայն, բացակայում է նոր ծնունդի խորհուրդն ու կարևորվում է այն փաստը, որ սուրբ աղբյուրի ջուրը դնում է «եզդի լինելու կնիքը» և խորհրդանշում անհատի պատկանելությունը եզդիականության հոգևոր տիրույթին: Ամեն դեպքում, նվիրագործման և մկրտության ծեսերը, անկախ իրենց ծագումից, եզդիական միջավայրում յուրօրինակ մշակման են ենթարկվել և ներկայումս յուրովի են մեկնաբանվում եզդիների կրոնական աշխարհընկալման շրջանակներում: Կարևոր ծեսերի շարքին է դասվում հանդերձյալ կյանքի եղբայր (կամ քույր) ունենալը: Չնայած այս երևույթի որոշ տիպաբանական զուգահեռներ կարելի է գտնել մի շարք ծայրահեղ շիական հանրույթների ծիսակարգում՝ հանդերձյալ կյանքի եղբոր և քրոջ ինստիտուտը հանդիսանում է յուրօրինակ եզդիական երևույթ՝ իրեն հատուկ հատկանիշներով:

●Նվիրատվություններ, զոհաբերություններ կատարելու և ծոմ պահելու սովորույթը եզդիականությունը ժառանգել է իսլամից: Եզդիականության մեջ, սակայն, դրանք մշակվել և յուրօրինակ փոփոխությունների են ենթարկվել: Աշխարհիկ եզդիները *մրրիդները*, նվիրատվություններ են տալիս հոգևորականներին՝ *շեյխերին* ու *փիրերին*, զոհեր մատուցում եզդիական սրբերին, աստվածություններին ու հոգևորականների *օջախների* պահապան ոգիներին: Եզդիական տոներին նախորդող եռօրյա ծոմը կարող է լինել ծայրահեղ շիական հոսանքների ազդեցության հետևանք, ոչ դոգմատիկ միջավայրից ու եզդիականության բնօրրանի տեղական սովորույթներից մուտք գործած տարր: Եզդիականության մեջ առկա կամավոր ծոմը կարելի է սուֆիական վերապրուկ համարել, քանի որ ազատ ծոմապահության սովորույթը հատուկ է սուֆիական եղբայրակցություններին: Ըստ երևույթին՝ ձմռան և ամռան քառասունօրյա ծոմը քրիստոնեական արմատներ ունի. եզդիականության մեջ այդ ծոմը կապվում է Շեյխ Ադիի անվան հետ, ինչը կարելի է դիտարկել որպես մյուս բոլոր կրոնական հանրույթներից լիովին առանձնանալու քայլ: Այսպիսով, եզդիական ծոմն իրենից ներկայացնում է իսլամական, սուֆիական և քրիստոնեական ծոմի արարողակարգերի խառնուրդ, որը, մշակվելով ու զարգանալով, եզդիականության մեջ լիովին նոր տեսք է ձեռք բերել:

●Թաղման արարողությունը համարվում է եզդիների կրոնական արարողակարգի ամենափակ ծեսերից մեկը, որն առավել քիչ է ենթարկվել արտաքին ազդեցությունների ու փոփոխությունների: Կրոնական ծիսակարգում կարևորվում է նաև ամեն տարի մահացածների հիշատակի համար գերեզմանատուն այցելելն ու հանգուցյալների հոգու համար հաց

տալը: Թաղման ծեսի մեջ արտացոլվում են անդրաշխարհի և Ահեղ դատաստանի մասին եզդիների պատկերացումները, որոնք նույնպես իրենցից ներկայացնում են սինկրետիկ պատկեր: Մուսուլմանական ու Հյուսիսային Միջագետքի տեղական հավատալիքներից փոխառված, հաճախ իրար հակոտնյա պատկերացումները երկար ժամանակ եզդիականության մեջ գոյակցել են: Ժամանակի ընթացքում որոշ հավատալիքներ (օրինակ՝ հոգու վերաբնակեցման հավատը) վերացել են՝ իրենց տեղը զիջելով տարածաշրջանում գերակշռող և հարևան ժողովուրդների շրջանում տարածված հավատալիքներին: Տարբեր կրոններից ու հավատալիքային համակարգերից փոխառված աշխարհի վերջի ու Ահեղ դատաստանի մասին պատկերացումները եզդիական ներփակ համայնքում վերափոխվել են ու ստացել միայն եզդիական կրոնին հատուկ կրոնական լիցք ու մեկնաբանություն:

●Եզդիները մեծ կարևորություն են տալիս կրոնական տոներին: Եզդիական տոները, ըստ բնույթի, կարելի է դասակարգել երկու խմբի՝ սրբերին ու աստվածություններին նվիրված տոներ և ցիկլային տոներ: Ցիկլային տոները խորհրդանշում են անցումը հնից դեպի նորը, խորհրդանշում են արարչագործությունը և աշխարհի վերածնունդը: Ըստ ծագման՝ եզդիական տոները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝ իսլամական ծագում ունեցող, տարածաշրջանային հավատալիքներից սերող, ծագումով իրանական և բուն եզդիական տոներ: Այդ տոները, անկախ իրենց ծագումից, եզդիական ներփակ համայնքում զարգացել են յուրովի՝ մշակելով յուրահատուկ արարողակարգ և ձեռք բերելով յուրօրինակ եզդիական բնույթ ու մեկնաբանություն: Տոները նշելու ծիսակարգը եզդիականության բնօրրանից դուրս գտնվող եզդիական համայնքներում մասամբ վերափոխվել է՝ ենթարկվելով հարևան ժողովուրդների տոների ու սովորույթների ազդեցությանը, որոշ տոներ էլ մոռացության են մատնվել եզդիների մի սովոր զանգվածի շրջանում և նշվում են միայն իրաքաբանակ եզդիների կողմից: Նման տարամիտման պատճառ է ոչ միայն գրային ավանդույթի բացակայությունը, այլև համայնքի տարբեր հատվածների միմյանցից կտրված լինելն ու դրանց միջև շփումների երկարատև բացակայությունը:

Այսպիսով, եզդիների կրոնական աշխարհընկալումս իրենից ներկայացնում է վառ սինկրետիկ, յուրօրինակ հավատալիքների ու համոզմունքների համակարգ: Տարբեր կրոնական համակարգերից ու ծայրահեղ շիական հոսանքներից փոխառված տարբեր որոշակիացնում են եզդիականության տեղը ոչ դոգմատիկ միջավայրում և ձևավորում եզդիների կրոնական աշխարհընկալումը: Պատմական դեպքերի բերումով եզդիականության բնօրրանից դուրս հայտնված եզդիական համայնքներում

մասամբ տեղի է ունեցել կրոնական արարողակարգի վերափոխում: Ժամանակակից եզդիների կրոնական աշխարհընկալումը սինկրետիկ է. ընդհանուր կրոնական-աշխարհայացքային կողմերը նույնն են բոլոր համայնքներում, ոչ առաջնային կրոնական իրողությունները վերափոխվել են պատմական հայրենիքից դուրս գտնվող եզդիական համայնքներում:

#### Ատենախոսության թեմայով հեղինակի հրատարակած աշխատությունները

1. Ամրյան Թ., *Հոգեկան խնդիրներ ունեցող մարդկանց բուժումն ըստ ժողովրդական հավատալիքների*, «Օրինետալիա», պրակ 10, Երևան, 2010, էջ 8-20:
2. Առաքելովա Վ., Ամրյան Թ., *Աստծո անունները եզդիական բանահյուսության մեջ*, Օրինետալիա, պրակ 11, Երևան, 2010, էջ 3-15:
3. Առաքելովա Վ., Ամրյան Թ., *Սուրբ համարվող աղբյուրների պաշտամունքը եզդիական հավատալիքներում*, Իրան-Նամե, № 42-43, Երևան, 2010-2011, էջ 18-23:
4. Ամրյան Թ., *Այլադավաններին և այլազգիներին բնորոշելու համար կիրառվող եզրույթները եզդիական կրոնական հիմներում*, «Իրան-Նամե», № 44-45, Երևան, 2012-2013, էջ 108-112:
5. Arakelova V., Amrian T., *The hereafter in the Yezidi beliefs, Iran and the Caucasus*, Vol. 16.3, Leiden, 2012, pp.169-178.
6. Ամրյան Թ., *Կնքելու և ձեռնադրելու ծեսերը եզդիականության մեջ*, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացման հիմնախնդիրները /Գիտական հոդվածների ժողովածու/, № 3 (19), Երևան, 2013, էջ 213-220:
7. Ամրյան Թ., *Կավալների երաժշտական գործիքները որպես պաշտամունքի առարկա եզդիական հավատալիքներում*, Օրինետալիա, պրակ 15, Երևան, 2013, էջ 36-39:

#### ТЕРЕЗА АМРЯН РЕЛИГИОЗНОЕ МИРОВОСПРИЯТИЕ ЕЗИДОВ Резюме

Езиды – этноконфессиональная группа, исповедующая уникальную синкретическую свойственную исключительно им самим религию, а следовательно - носители оригинальной, синкретической картины мира. Данная диссертация посвящена религиозному мировосприятию езидов. Интердисциплинарное исследование на стыке религиоведения, фольклористики и этнографии дает развернутую картину религиозной картины мира в езидизме,

одновременно подвергая сравнительному анализу религиозное мировосприятие езидов религиозного центра - Лалеша (Ирак) и езидов, живущих в Армении.

Тема диссертации актуальна тем, что она дает возможность по-новому проанализировать и интерпретировать существующий на сегодняшний день материал о езидах, сопоставляя его с новыми данными (в том числе и полевыми материалами автора), и представить религиозное мировосприятие езидов в наиболее полном, развернутом виде. Кроме этого, в связи с подъемом национального самосознания езидов в последние десятилетия и актуализацией его религиозной составляющей как основного маркера, цельное исследование религиозного мировосприятия езидов также видится насущной задачей.

Целью данной работы является сравнительный анализ религиозной картины мира в езидизме, выявление и системный анализ основных элементов религиозного мировосприятия езидов, прослеживание его исторического развития, произошедших в нем изменений и причин дифференциации в общинах разных стран.

Работа вводит в научный оборот новые, ранее неопубликованные материалы, в том числе полевые материалы автора, собранные среди представителей езидского духовенства Ирака и Армении. Диссертация выполнена на основе сравнительно-исторического метода и соответствующей методики полевых исследований, предполагающих сопоставление и сравнительный анализ письменных источников, релевантных научных исследований и собственных полевых материалов, предварительно систематизированных по тематическим группам.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы, списка информантов, списка сокращений, таблиц и фотографий. Во введении представлены цель и задачи работы, ее структура, а также история изучения данной темы.

Первая глава посвящена анализу представлений езидов о небесной и земной иерархии, характеристикам представителей ее различных ступеней, а также езидской космогонии. По представлениям езидов, в небесную иерархию входят Бог-создатель, священная триада, сорок божеств, семерка и четверка ангелов, божества и святые, добрые и злые духи. Космогонические мифы езидов, наряду с идеями мистического ислама (суфизма), вобрали в себя элементы гностицизма и восточного мистицизма в широком смысле. Идея сотворения мира богата элементами, свойственными ближневосточной недогматической среде и широко представленными в крайнешиитском поле. Сотворение человека в езидизме является продолжением библейской традиции, которая в дальнейшем обогатилась суфийской и гностической символикой. Земная иерархия включает высшее духовенство, рядовых священнослужителей – *шейхов* и *пиров*, аскетов и храмовых служителей. Большинство из упомянутых реалии – изначально суфийского происхождения – развивались в езидской общине своеобразным путем, приобретая новые коннотации. Таким образом возникла оригинальная структура со сложными внутренними связями, межклановыми и межкастовыми отношениями.

Во второй главе рассматриваются святые места и объекты поклонения, езидские святилища, места паломничества. Центральной святыней езидов

является храм-святилище Шейха Ади на исторической родине езидизма – в Ладеше (Северный Ирак). Гробницы и святилища езидских святых, святые источники, дома священнослужителей также являются местами почитания. Святилища представляют собой могилы шейхов, со временем превратившиеся в езидские святыни. Объекты поклонения, а также символы, содержащие религиозную нагрузку, представляют собой аутентичную часть религиозного мировосприятия езидов. Некоторые из них, изначально имеющие профанную функцию, со временем были сакрализованы традицией в силу различных причин.

В третьей главе представлены обязательные для всех езидов религиозные обряды, по сути отражающие взгляд езидов на собственную религиозную традицию как на уникальный и единственно возможный для езидов духовный путь. Для езидов обязательными считаются следующие обряды: молитва, инициация (в разных формах), обретение «брата или сестры загробной жизни», приношение даров и жертвоприношения, соблюдение поста, религиозные праздники. Похоронный обряд, как наиболее закрытый и сакральный, а следовательно и наиболее архаичный, менее всего подвержен модификации. В обряде отражаются некоторые представления езидов о загробном мире и о Страшном суде. Езидские представления о загробной жизни представляют смесь мусульманских и местных верований. В традиции порой сосуществовали противоречащие друг другу элементы космогонии и эсхатологии (например, идея Страшного Суда и реинкарнации), часть из которых постепенно была предана забвению.

Независимо от своего происхождения, все вышеупомянутые элементы в езидизме развились и получили присущие исключительно езидской религии форму и содержание.

В заключении представлены основные выводы, в частности, что езидизму свойственно уникальное синкретическое религиозное мировосприятие, элементы которого, в том числе и заимствованные из других традиций, были претворены и получили принципиально новую коннотацию в езидизме в процессе исторического развития данной религиозной системы.

Таким образом, многостороннее исследование различных аспектов езидизма, генезис его элементов и сравнительный анализ на фоне ближневосточной недогматической среды позволяют представить цельную религиозную картину мира в езидизме – езидское религиозное мировосприятие.

TEREZA AMRYAN  
THE YEZIDI RELIGIOUS WORLD OUTLOOK

Abstract

The Yezidis are an ethno-religious group, professing a unique syncretic religion, and thus are the bearers of an original syncretic world outlook. The dissertation focuses on the Yezidi religious perception of the world. The interdisciplinary research at the intersection of the study of religion, folklore and social anthropology, presents the Yezidis' detailed religious outlook. Simultaneously, it is an attempt of a comparative

analysis of the religious Weltanschauung of the Yezidis of Iraq, the Yezidi religious centre, and those of Armenia.

The subject of the dissertation is topical, since it gives an opportunity of a new analysis and interpretation of all the available materials on the Yezidis, their comparison with new data (including the author's field materials), and presenting the Yezidi religious world perception in the most developed form. Besides, the problem of the Yezidi religious Weltanschauung sounds topical in regard with the active rise of the Yezidis' identity issue during the recent decades, and the actualization of its religious component as basic marker.

The aim of this work is a comparative analysis of the Yezidi religious world outlook, identification and systematic analysis of its main elements and their historical development, as well as the reasons of its differentiation in the Yezidi communities of different countries.

The work introduces new materials, including the author's field materials, collected among the Yezidi clergy of Iraq and Armenia. The dissertation is prepared on the basis of the comparative-historical method and corresponding field-work methodology, presupposing the comparative analysis of written sources, relevant academic researches and author's own field materials, preliminary systematized by thematic groups.

The dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion, bibliography, list of informants, list of abbreviation, tables and pictures.

The introduction presents the aim of the work and its main tasks, its structure, as well as historiography of the subject.

Chapter I discusses the Yezidi idea of the celestial and world hierarchies, characteristics of their representatives, as well as the Yezidi cosmogony. According to the Yezidi beliefs, the celestial hierarchy includes God-the Creator, the holy triad, forty deities, the groups of seven and four angels, patrons and evil spirits. The Yezidi cosmogonic myths, apart from the mystic Muslim (Sufi) elements, incorporated some elements of Gnosticism and Oriental mysticism in general. The idea of creation is full of elements typical of the Near Eastern non-dogmatic milieu, and wide-spread in the heterodox Shi'a trends. Creation of Man in the Yezidi tradition is a derivative of the Biblical tradition, later enriched with Sufi and Gnostic symbolism. The world hierarchy includes high clergy, ordinary representatives of spiritual casts – *sheikhs* and *pirs*, ascetics and temple servants. Most of these realities are of Sufi origin, but developed in the Yezidi community, having acquired new connotations. Thus, a new, original structure emerged, with its inner complex connections, inter-clan and inter-cast relations.

Chapter II focuses on the shrines and objects of worship, as well as pilgrimage places. The Yezidi central shrine is the temple of Sheikh Adi in Lalesh (Northern Iraq), the historical motherland of Yezidism. The Yezidi saints' tombs and shrines, holy springs, houses of clergies are also the objects of pilgrimage. Shrines are mainly represented by the tombs of Yezidi sheikhs. Objects of worship and religious symbols are an authentic and essential part of the Yezidi religious world outlook. Some of them, having initially been of a rather profane nature, were later sanctified due to different reasons.

Chapter III deals with the compulsory religious rites and rituals, which reflect the Yezidis' approach to their own tradition as to the unique and only possible spiritual path. For each Yezidi, the mandatory rites are as follows: prayer, initiation (in its various forms), acquiring "the brother and the sister of the Next World", offerings and sacrifices, fasting, and religious feasts. The funeral rite, as the most esoteric and archaic one, is to the least extent subject to modifications. It reflects some Yezidi ideas of the Afterlife and the Doomsday. The Yezidi perception of the Afterlife is the combination of the Mulsim and local beliefs. Some contradictory elements (e.g. the idea of the Last Judgment and that of reincarnation) coexist in the tradition, part of them having been gradually lost.

Regardless their origin, all the above mentioned elements have developed and acquired their unique shape and content, typical exclusively of the Yezidism.

The Introduction focuses on the main conclusions, particularly on the thesis that, the Yezidi religious outlook is unique and syncretic phenomenon, whose elements including those borrowed from other traditions, were transformed and acquired principally new connotation in Yezidism during its historical development.

Thus, this multi-faced research of various aspects of the Yezidi religious world outlook, the genesis of its elements and the comparative analysis of the whole system against the background of the Near Eastern non-dogmatic milieu, allows us to reconstruct the Yezidis' complete religious perception of the world.

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0857074

